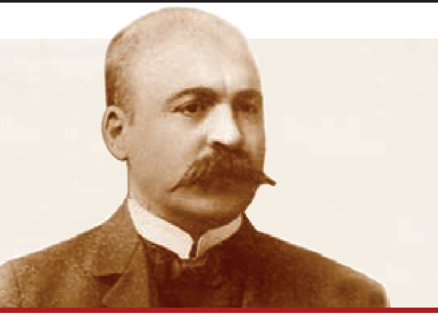

Cəlil Məmmədquluzadə-150

Sizi deyib gəlmişəm...

Onun haqqında qələmə aldığı məşhur essesində xalq yazıçımız Anar "Anlamaq dərdi"ndən bəhs edir. Bu dərdlə doğulan, onunla birgə ömür sürən və dünyadan da dərd ilə köçən işıqlı insanın zahiri gülüşü arxasındakı qəm pəncərəsi qarşısında cəmiyyətə kədərli baxışlarından danışır.

Qəm pəncərəsi

Oxuduqca bir daha fərqində olursan ki, anlamaq dərdi insanın çəkdiyi məşəqqətlərin ən ağırıdır. Ayrı-ayrı insanların, ümumilikdə isə cəmiyyətin kədərini qəlbində qalaqlayaraq ömrü zindana çevirməkdir. Sənin içində çəkdiklərin mindən birini görüb dərk edə bilməyən böyük bir çoxluq arasındakı təkliyin, gücsüzlüyünü, zəifliyini görə-görə var qüvvətinlə bu vəziyyətə qarşı çıxmaqdır. Yeganə silahın olan qələmə-kağıza, sözə sarılaraq başqalarını da anlatmağa can atmaqdır. "Sizi deyib gəlmişəm..." deyə az qala yalvararaq üz tutduğun toplumun bir hissəsinin hücumlarından, hərbə-zorbalarından, bir qisminin biganəliyindən, etinasızlığından qorxmadan, usanmadan yazdıqlarının bəlkə əsrlər sonra başa düşülməsi ümidi ilə ömrünü şam kimi əritməkdir. Ömrün əvvəlindən sonuna qədər bu dərd yükünü yorulmadan daşımaqdır.

Bəli, anlamaq dərdi, həqiqətən, çox ağır dərddir. Amma insanı da elə bu dərd böyüdür. Ona əbədiyyəti bu dərd qazandırır. Zamanın fövqünə qaldırır. İnsan anlamaq dərdi ilə ucalır. Mənsub olduğu xalqın ictimai fikir tarixinin zirvəsində qərarlaşır. Onun kimi. Keçmişimizin, bu günümüzün və gələcəyimizin hansı səmtindən baxırsan-bax, səmadan, ucalardan göz yaşı içindəki qüssəli təbəssümü ilə üzümüzə gülümsəyən Cəlil Məmmədquluzadə kimi.

150 illik müqəddəs bir ruh kimi.

Ədəbi xəzinə

Ədəbiyyatşünaslıqda belə bir fikir var ki, Azərbaycan ədəbiyyatında qədim dövr humanizminin mahiyyət və xarakterini öyrənməkdən ötrü əsas bələdçi kimi mütləq Nizami poeziyasına üz tutmalısan. Orta əsrlər şeiri və məhəbbət lirikasının ictimai və intim keyfiyyətlərini bilmək üçün belə bir bələdçilik missiyası əsasən Məhəmməd Füzuli yaradıcılığının üzərinə düşür. XX əsr romantizminin mürəkkəb xüsusiyyətlərini araşdırmaqda Hüseyn Cavid dramaturgiyası əsas material mənbəyidir. Yeni ədəbiyyatın qüdrətli məktəbi olan realizm üslubunun şəkil və məzmun mənzərəsinə isə ən geniş qapı məhz Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərindən açılır. Bu əsərlər onun yaşayıb-yaratdığı dövrün ədəbi-ictimai ruhunu duymaqdan ötrü misilsiz xəzinədir.

Mirzə Cəlil realizmi təkcə həmin dövr ədəbiyyatımızı deyil, həm də tarix, fəlsəfə, hüquq kimi bir sıra ictimai elmlər sahəsindəki vəziyyəti, mənzərəni öyrənməkdən ötrü çox əhəmiyyətlidir. O, "Molla Nəsrəddin" jurnalı ətrafında mərkəzləşən və ədəbiyyat tariximizdə bu adla da etibarlı böyük yer tutan mükəmməl ədəbi məktəb yaradıb. Ədib kimi öz əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir cığır açıb.

150 il əvvəl

Həyat və fəaliyyətinə qısaca ekskurs edək. Cəlil Məmmədquluzadə 22 fevral 1869-cu ildə Naxçıvanda doğulub. 1887-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirərək kənddə müəllimlik edib. 1898-ci ildə ədib İrəvana köçərək orada mütərcimlik və müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmağa başlayıb. Amma bu işlərin heç biri o qədər də xoşuna gəlmədiyindən onlardan əl çəkib və əsas diqqətini xırda hekayələr yazmağa yönəldib. "Danabaş kəndinin əhvalatları", alleqorik üslubda qələmə aldığı "Çay dəsgahı" əsərləri Mirzə Cəlilin ilk əsərlərindən sayılır.

Onun mətbuatda dərc edilmiş ilk əsəri "Poçt qutusu" hekayəsidir. Bu hekayənin görkəmli jurnalist və ictimai xadim Məhəmməd ağa Şahtaxtlının mühərriri olduğu "Şərqi-Rus" qəzetində işıq üzü görməsinin çox maraqlı tarixi var. Həyat yoldaşı Nazlı ağır xəstələndiyi üçün Cəlil Məmmədquluzadə onu müalicə etdirmək məqsədilə qaynı Məmmədqulu bəy Kəngərli ilə 1903-cü ildə Tiflisə gəlir. Qafqaz azərbaycanlılarının mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan bu şəhərdə o, görkəmli ziyalılarla, məşhur maarifpərvərlərlə tanış olur. Onlardan biri də "Şərqi-Rus" qəzetinin redaktoru Məhəmməd ağa Şahtaxtlı idi. O, Mirzə Cəlilin yeni yazdığı "Poçt qutusu" hekayəsini dinləyir və necə bəyənirsə, hətta qəhqəhə çəkir. Müəllifi yeni əsərlər yazmağa həvəsləndirir. "Poçt qutusu" hekayəsi tezliklə "Şərqi-Rus"un növbəti saylarından birində dərc olunur. Məhəmməd ağa gələcəyin dahi ədibini "Şərqi-Rus"da işləməyə dəvət edir. Hətta 1904-cü ilin noyabrında Mirzə Cəlil həmin qəzetin müvəqqəti redaktoru da olur. Məhz bu qəzetin sayəsində Mirzə Cəlil nəşriyyat işinin texnikasını öyrənir, böyük təcrübə əldə edir ki, bu da gələcəkdə ona gərək olur. "Şərqi-Rus" qəzeti bağlandıqdan sonra o, "Qeyrət" mətbəəsini yaradaraq bir sıra müəlliflərin mütərəqqi məzmunlu kitablarını nəşr edir.

1906-cı il aprelin 7-dən isə məslək yoldaşı Ömər Faiq Nemanzadə ilə birgə "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrinə başlayır. Ədib xatirələrində mühərrirlik fəaliyyətinə başlaması ilə yanaşı, "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin yaranma tarixindən, bu yolda meydana çıxan çətinliklərdən bəhs edir. Məcmuənin birinci sayı onun gələcək fəaliyyət proqramını təşkil edirdi. Mirzə Cəlil bu nömrəyə böyük önəm verdiyindən onun materiallarını öz xatirələrində müfəssəl şərh etmişdi. Burada qaldırılan məsələlər məcmuənin sonrakı fəaliyyətində dövrün tələbinə uyğun şəkildə davam və inkişaf etdirilmişdi. Təsadüfi deyil ki, ziyalılar məcmuəyə, xüsusilə onun birinci sayına böyük əhəmiyyət verirdilər. Görkəmli uşaq yazıçısı Abdulla Şaiq xatirələrində yazırdı: "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin çox ardıcıl ədəbi, ictimai-siyasi istiqaməti var idi. Mətbuatımız tarixində çox mühüm yer tutan, ictimai-siyasi həyatımızın, ədəbiyyatımızın inkişafında böyük əhəmiyyəti olan bu məcmuənin ilk nömrəsindən aldığım təsiri heç bir qəzet və jurnaldan almamışam...

Bazar günü idi. Şəhər bağçasında oturub yoldaşlarımla danışırdım. Birdən-birə satıcı uşaqların hərəsinin əlində bir topa məcmuə "Molla Nəsrəddin", "Molla Nəsrəddin" deyə çığırdıqlarını eşitdim. Məcmuənin ilk səhifələrində əsrlərdən bəri şirin lətifələri ilə xalq içərisində məşhur olan Molla Nəsrəddinin mahir bir rəssam fırçasından çıxmış şəkli verilmişdi. Məcmuəni alıcılar bir-birinin əlindən qapırdılar. Mən də aldım. Orijinal karikaturaları, məzhəkəli və mənalı tənqidləri məndə başqa hal və sevinc oyatdı. Məcmuənin ictimai və siyasi əhəmiyyətini anlayan gənclər o gün çox nəşəli və şən görünürdülər".

İlk nömrələrindən başlayaraq "Molla Nəsrəddin" jurnalı bütün Yaxın Şərqdə şöhrət qazanır, bir çox gözüaçıq ədib, şair və mühərririn məcmuə ətrafında toplanmasına səbəb olur. Əvvəl Tiflisdə (1906-1917), sonra bir müddət Təbrizdə (1921-1922) və nəhayət Bakıda (1922-1931) nəşr olunan, təxminən 25 ilə yaxın ömür sürən (1906-1931) "Molla Nəsrəddin" məcmuəsi ədibin ictimai fəaliyyətində, eləcə də bütün Azərbaycan mətbuatı tarixində əsas yer tutur.

Cəlil Məmmədquluzadə mühərrirliklə yanaşı, hekayəçilik və dramaturqluq fəaliyyətini də uğurla davam etdirirdi. "Ölülər" (1909), "Danabaş kəndinin məktəbi" (1921), "Anamın kitabı" (1920), "Dəli yığıncağı" (1927) ədibin ən mühüm səhnə əsərlərindəndir. Bu əsərlər uzun müddət yalnız Azərbaycanda deyil, bütün başqa müsəlman şəhərlərində də səhnələrdə oynanmışdır.

Azərbaycançı ədib

İllər əvvəl ulu öndər Heydər Əliyevə ən çox sevdikləri ilə bağlı ünvanlanmış 21 suala bu böyük şəxsiyyətin 21 cavabının ikisi məhz Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı ilə bağlı idi. "Ən çox sevdiyiniz pyes?" sualına Heydər Əliyev "Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər pyesi" cavabını vermişdi. "Ən çox sevdiyiniz jurnal?" sualına isə onun cavabı "Molla Nəsrəddin" olmuşdu.

Bu faktın özü Heydər Əliyevin milli dövlətçilik fəlsəfəsində Mirzə Cəlil yaradıcılığının nə qədər mühüm yer tutduğunu göstərir. 1994-cü ildə ulu öndərin təşəbbüsü ilə böyük ədibin anadan olmasının 125 illik yubileyi keçirildi. Heydər Əliyevin bu yubiley mərasimindəki nitqi onun klassik ədəbi-mədəni irsə peşəkar münasibətinin, Mirzə Cəlil yaradıcılığına bütün incəliklərinə qədər bələdliyinin ifadəsi idi. Heydər Əliyev həmin nitqində demişdi: "Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan tarixində görkəmli yer tutmuş dahi bir insan, yazıçı, publisist, filosof, mütəfəkkir, xalqımızın mədəniyyətini çox zənginləşdirmiş bir şəxsiyyətdir. O, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin klassikidir. Eyni zamanda, o, bizim müasirimizdir, o, bu gün bizimlədir, bizim sıramızdadır". Heydər Əliyev onu da qeyd etmişdi ki, xalqımızın milli şüurunun formalaşmasında məhz "Molla Nəsrəddin" jurnalının və Mirzə Cəlilin rolu misilsizdir. Çünki görkəmli ədibin yaradıcılığı milli ruhun oyanışına, azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasına xidmət edir. Milliliklə bəşəriliyin vəhdəti Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında parlaq şəkildə öz əksini tapır. Ədibin təlqin etdiyi dəyərlər, irəli sürdüyü prinsiplər ulu öndərin müəllifi olduğu azərbaycançılıq ideyasının da təməl əsaslarını təşkil edir. Bu ideyanın mənəvi qidası, düşüncə qaynağı Mirzə Cəlil kimi böyük maarifpərvərlərimizin həyata, dünyaya, insana baxışlarından gəlir. Ulu öndər də bu xüsusda deyirdi: "Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Azərbaycanın bütün milli xüsusiyyətlərini, eyni zamanda, ümumbəşəri dəyərləri əks etdirən fikirlər bizim milli ideologiyamızın əsasıdır və həmin ideologiyanın yaranması üçün böyük bir vasitədir, böyük bir sərvətdir. O dövrdə həm milliliyə bağlı olmaq, həm də dünyəvi, ümumbəşəri dəyərləri qiymətləndirmək, onları öz yaradıcılığında əks etdirmək və xalqımızın ümumi səviyyəsini qaldırmaq cəhdləri böyük vətəndaşlıq cəsarəti idi".

Mirzə Cəlilin həyat və yaradıcılığına, ictimai fikir tariximizdəki roluna bu ali münasibətin davamı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında sərəncamında da parlaq şəkildə əks olunur. Sərəncamda qeyd edilir ki, Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mərhələyə yüksəlməsində müstəsna rol oynamış və bütöv bir ədəbi məktəb formalaşdırmış qüdrətli şəxsiyyətdir. Vətəndaş yazıçının bədii nailiyyətlərlə zəngin irsində azərbaycançılıq məfkurəsi dövrün ictimai-siyasi fikrinin aparıcı amili kimi dolğun ifadəsini tapmışdır. Sənətkar həyat həqiqətlərini, ictimai mühiti hərtərəfli əks etdirən və bədii-estetik dəyər daşıyıcısına çevrilən rəngarəng obrazlar qalereyası yaratmışdır. Ana dilinin saflığı uğrunda daim mübarizə aparmış Cəlil Məmmədquluzadənin meydana gətirdiyi qiymətli dram və nəsr əsərləri, parlaq publisistika dərin humanist məzmuna malik olub, özündə milli və ümumbəşəri dəyərlərin vəhdətini ehtiva edir. Azərbaycanda və onun hüdudlarından kənarda geniş yayılaraq milli oyanışa, yeniləşmə hərəkatına yol açan və azadlıq ideyalarının inkişafına qüvvətli təsir göstərən "Molla Nəsrəddin" jurnalı məhz Mirzə Cəlil dühasının parlaq məhsuludur.

Xalqın vicdanı

Cəlil Məmmədquluzadəni mənəvi dünyamızın böyük bir dəyərinə çevirən əsas amil onun həyatın özündən gəlməsidir. Mücərrəd xarakter və tiplər, anlaşılmaz obrazlar, oxucuya çətin çatan mürəkkəb ədəbi fəndlər ədibin yaradıcılığından kənardır. Mirzə Cəlildə nə varsa həyatidir, təbiidir, realdır. Sadəlik, xəlqilik, real həyata yaxınlıq onun qələmə aldığı əsərlərin başlıca məziyyətləridir. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Firudin bəy Köçərli hələ on illər əvvəl yazırdı ki, Cəlil Məmmədquluzadə öz xalqının həyat və dünyagörüşünü yaxşı bilir, incə müşahidə qabiliyyəti ilə ümumiləşdirir, ədəbi təsvirini yaradır. Onun bilavasitə həyatdan götürdüyü mövzular fantaziyanın məhsulu deyil. Cəlil Məmmədquluzadənin başqa bir məziyyəti isə müşahidələrini canlı və anlaşıqlı bir dillə Şərq yumorunun aydın xüsusiyyətləri ilə verə bilməsidir. Firudin bəy Köçərli Mirzə Cəlil və "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinə aid digər ədiblərin simasında yeni ədəbiyyatın, realist məfkurənin yarandığını, inkişaf etdiyini görür və bununla fəxr edirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatının daha bir görkəmli nümayəndəsi, Cəlil Məmmədquluzadənin möhkəmləndirdiyi realizm ədəbi üslubunun çox uğurlu davamçılarından olan yazıçı, professor Mir Cəlal isə bu ustadı haqqında düşüncələrini belə qələmə alırdı: "Mirzə Cəlil xalq həyatını bütün sevincli və kədərli, işıqlı və kölgəli, yeni və köhnə mənzərələri ilə ədəbiyyata gətirən, söz sənətini xalqın qurtuluş və səadəti üçün səfərbər etməyi vacib vətəndaşlıq vəzifəsi sayan birinci ədiblərdəndir. Azərbaycan kəndi və kəndlisi, onun həyat, məişət lövhələri, təfəkkür tərzi və səviyyəsi heç bir ədibin əsərlərində Mirzə Cəlildə olduğu qədər təbii, doğru təsvir edilməmişdir".

Mirzə Cəlil öz xalqının vicdanı idi. Müşahidə etdiyi dərdlər, insanları, cəmiyyəti geri salan maneələr ona rahatlıq vermirdi. "Sözümü o kəslərə deyirəm ki, onlar adamdır" söyləyirdi. Gördüklərini qələmə almaq, yatanları qəflət yuxusundan oyatmaq üçün çarə axtarırdı. Ədəbiyyatın, yaradıcı adamın müqəddəs vəzifəsini də bunda görürdü. Toplumun inkişafına, öz həyatını sivil formada qurmasına mane olan zülm, cəhalət, mövhumat dura-dura qələm sahiblərinin əfsanələrdən, "yarın pərişan zülfündən, kaman qaşlarından, şəhla gözlərindən yazmağı ədibə təəccüblü gəlirdi. Və yazırdı: "Bizim bəzi boşboğaz yazıçılarımız da oxşayırlar həmin təbiblərə ki, azarlının nəbzinə baxandan sonra "xudahafiz" deyib papaqlarını axtarırlar". ..."Nicat", "nicat" deməklə nicat yolu öz-özünə tapılmaz. ...Müftə-müftə "nicat", "məktəb" deməklə "Fatıya tuman olmaz!" Lazımdır mikrobları millətin bədənindən kənar eləmək! Yoxsa nə göz yaşı tökməklə azarlı şəfa tapar, nə dua yazmaqla!"

"Molla Nəsrəddin"dən başlanan yol

Mirzə Cəlilin ədəbi-ictimai fəaliyyəti o qədər geniş, əhatəli və zəngindir ki, hələ ədibin sağlığında bütün Yaxın Şərqdə öz təsirini göstərmişdi. Müsəlman Şərqində, daha doğrusu, Azərbaycan dili anlaşılan elə bir ölkə yoxdur ki, orada Cəlil Məmmədquluzadəni bu və ya başqa dərəcədə tanımasınlar. Onun fəaliyyəti bütün coğrafi hüdudları aşıb keçdiyi kimi zaman məhdudiyyəti də tanımır. 25 il heç bir maddi mənfəət güdmədən böyük fədakarlıq və cəsarətlə nəşr etdirdiyi "Molla Nəsrəddin" məcmuəsinin hər nömrəsi üstündən əsrdən də çox zaman keçsə belə, harada, nə zaman qarşına çıxsa, yenə təzədir. Ədibin mənalı, bədii, ictimai tənqidi, onun həqiqət sevən qələmi XX əsr ictimai fikrinin formalaşdırdığı ən zəngin xəzinələrdən biri kimi Azərbaycan xalqının ictimai mübarizə, mədəniyyət tarixinə daxil olub.

Cəlil Məmmədquluzadənin mənəvi övladı olan bu jurnal elə bir həqiqət və intibah kitabıdır ki, onu vərəqləyən hər oxucu "Molla Nəsrəddin"i yaratmış insanın böyüklüyünə heyran olur.

XX əsr ədəbiyyatımızın yeni istiqaməti 150 ildir ki, şölələnən bu işıqdan başlanır. Mirzə Cəlil klassik qəzəl, saray ədəbiyyatı, məclis, mey-məzə ədəbiyyatına qarşı həyat və mübarizə ədəbiyyatını yaratmış nəhəngdir. Xalqdan, onun tərəqqi meyillərindən doğan, bu meyilləri ifadə edən həqiqi, tənqidi realizmin inkişaf etdirilməsində, həyat və məişətimizin əlvan lövhələrinin cəsarətlə ədəbiyyata gətirilməsində, xalq zəka və yumorunun inkişafında misilsiz rolu olmuş ədibdir. Təbiilik, sadəlik və həqiqətpərəstliyin bədii meyar kimi qalibiyyətini təmin edən Söz cahangiridir.

Cəlil Məmmədquluzadə ədəbiyyatımıza Mirzə Ələkbər Sabir kimi dühanı bəxş etmiş yolgöstərəndir. Sabir qələminin canlanmasında, Sabir ənənələrinin güclənməsində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi hər kəsdən əvvəl Cəlil Məmmədquluzadəyə minnətdardır.

Ötən il yaradılmasının 100-cü ildönümünü qeyd etdiyimiz müsəlman Şərqinin ilk demokratik respublikası - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti də istiqlalımızı elan etmiş qurucu atalarla yanaşı, həm də Mirzə Cəlil kimi fikir babalarının, maarifçilərin əsəridir. Onların düşüncələri işığında yoxdan var olmuş dəyərdir. Çünki 1905-ci ildə baş vermiş inqilabdan sonra Azərbaycanda başlanan azadlıq, istiqlal meyillərinin məna və ruhunu "Molla Nəsrəddin" qədər doğru, dolğun ifadə edən, xalqa bu qədər doğma, yaxın, çatımlı olan ikinci bir mətbuat orqanı yox idi.

Cəlil Məmmədquluzadənin özünə Molla Nəsrəddin təxəllüsünü seçməsi, heç də təsadüfi deyildi. Rəvayətə görə, islam tarixində siyasi vuruşmaların, çəkişmələrin kəskin vaxtlarında Molla Nəsrəddin, Bəhlul, Həsən Kaşi kimi adamlar özlərini dəliliyə vuraraq ürəklərindəki həqiqəti deməyə imkan tapırdılar. Hakimlər bu adamları dəli saydıqlarından onların söylədiklərinə əhəmiyyət vermir, məsuliyyətə cəlb etmirdilər. Beləliklə, cəmiyyətin bir çox sahələrindən çoxdan qovulmuş həqiqət bu "divanələr" vasitəsilə yaşayırdı. Hələ onların adı ətrafında yaranan duzlu-məzəli ibrətamiz lətifələr hesabına bir az da yayılır, rövnəq tapırdı.

Kefli İsgəndərin həqiqətləri

Hər zaman xalqa arxalanan, xalqın gücünə inanan və inkişafına çalışan Cəlil Məmmədquluzadə bu jurnalın səhifələrində dərc olunaraq tək Azərbaycanda yox, Qafqazda, Yaxın Şərqdə maraqla oxunan felyetonları, digər publisistik yazıları qədər hekayələri, dram əsərləri ilə də ətalətdən qurtulub cəmiyyətin irəli getməsinə çalışırdı.

Onun mövzusu da, xitab etdiyi ünvan da, müəllimi də xalq idi. Mirzə Cəlil xalqın həyatına ona görə dərindən bələd idi ki, özü də həmişə xalq içində yaşamış, sevinc və kədəri, adət-ənənələri əhatəsində böyümüşdü. Mübarizə qüvvəsini də, ilhamını da ədib xalqdan alırdı. Xalq həyatının rəngarəngliyi onun bütün əsərlərində öz əksini tapır. Bu əsərlərin hərəsində böyük söz ustadı bir mətləbə toxunur. Fərqli bir həyat həqiqətinə işıq salır. "Ölülər" əsərinə diqqət yetirək. Burada Mirzə Cəlil dini etiqad və zehniyyəti, patriarxal münasibət nəticəsində tamamilə kütləşmiş, insani hisslərini itirmiş, avam, nadan camaatı göstərir. Din və mövhumat fırıldaqçıları bu adamların, demək olar ki, canına daraşıblar. Avamlığı üzündən kor, kar, lal və duyğusuz olan adamların əməyini tüfeylilər mənimsəyir, üstəlik onlara ağalıq edirlər. Şeyx Nəsrullah islam kimi ali əxlaqi-mənəvi dəyərlər aşılayan bir dini Sabirin təbirincə desək, quldurluq tüfənginə çevirmiş bir şarlatandır. O, Xorasandan Araz qırağına, Naxçıvana qədər şəhər və kəndləri gəzir, möcüzə göstərib, guya "Məhəmməd ümmətinə xidmət edir".

Bu möcüzələr haqqında hər yerdə danışılır, ancaq möcüzələrin reallaşmasını gördüm deyən olmur. Amma inanmamağa da kimsə haqlı deyil. Çünki qatı mövhumat qaranlığına bürünmüş belə bir mühitdə şəkk etmək küfr sayılır. Ədib Şeyx Nəsrullahın macərasını qəribə, məharətli bədii üsul ilə gətirib adi və real müsəlman məişətinə bağlayır. Beləliklə, Mirzə Cəlil ailələr arasında mülkiyyət qovğalarının yaratdığı iyrənc mənzərəni, mala, pula, var-dövlətə vəhşi hərisliyi çox böyük ustalıqla açıb göstərir. Ədib maddi dəyərlərin hər şeydən üstün tutulduğu, mənəvi dəyərlərin isə aşındığı mühitdə etiqadın da, sevginin də, nifrətin də sadəcə riyadan başqa bir şey olmadığını canlı, inandırıcı lövhələrlə, yüksək bədii üsulla sadə ana dilində sübuta yetirir. Şeyx Nəsrullah qəbiristanda əhalidən:

"Dirilməsini istədiyiniz ölülərinizin adlarını verin" - deyə siyahı istəyəndə, çoxları susur, kənara çəkilir. Bunun mənasını müəllif komediyanın qəhrəmanı Kefli İsgəndərin dili ilə belə açır:

"Amma zamani ki, ricət məsələsi ortalığa qoyuldu və Şeyx Nəsrullah ölülərin dirilmək ixtiyarını qoydu sizin qabağınıza, razı olmadınız ölən qardaşlarınızın, bacılarınızın və övrət-uşaqlarınızın dirilməyinə!

Niyə? Niyə razı olmadınız?

Ondan ötrü ki, arvadlarınızı yumruq altında öldürmüşsünüz. Ondan ötrü ki, qardaşlarınızın arvadını almısınız. Ondan ötrü ki, ölən dostlarınızın yetimlərinin malını yemisiniz. Razı olmadınız ki, dirilib gəlsinlər və sizin əməllərinizi görüb desinlər: tfu sizin üzünüzə!"

Qeyd etdiyimiz kimi, "Ölülər" əsəri ulu öndər Heydər Əliyevin ən çox sevdiyi pyes idi. Bu əsərin ən böyük elmi qiymətini də elə o vermişdi: "Mən tam cəsarətlə deyə bilərəm ki, dünya ədəbiyyatında buna bərabər, buna bənzər ikinci əsər tapmaq mümkün deyildir. Bu əsər Cəlil Məmmədquluzadənin həm də nə qədər böyük filosof, psixoloq olduğunu göstərir, həm də onun yalnız özünəməxsus yaradıcılıq üslubunu və özünəməxsus fitri istedadını əks etdirir. "Ölülər" əsərindən uzun müddət din əleyhinə təbliğatda istifadə edilmiş və çox hallarda o, din əleyhinə yazılan bir əsər kimi qəbul olunmuşdur. Ancaq Mirzə Cəlil bu əsəri yaradarkən heç də dinə müxalif çıxmamış, əksinə, bu əsərdə islam dininin xalqımız üçün nə qədər böyük mənəvi dəyər olduğunu sübut etməyə çalışmışdır. Eyni zamanda, o, dini təhrif edənləri, dindən istifadə edib fırıldaqçılıqla məşğul olanları ifşa edərək tənqid atəşinə tutmuşdur".

Xalqa doğru

"Ölülər" əsərində ədib İsgəndərin dili ilə insanları oxuyub inkişaf etməyə, öz nöqsanlarını aradan qaldırmağa, mənəvi intibaha nail olmağa çağırır. "Danabaş kəndinin məktəbi" adlı ikinci məşhur pyesi də bu çağırışın davamıdır. Burada da ədib məktəb, maarif məsələsini qoyur, xalqın işıqlığa çıxması zərurətini aktuallaşdırır. Şeyx Nəsrullahın biabır olub getdiyi bu kəndə indi müəllim Həsənov gəlir. O, yeni aləmin, maarifin, mədəniyyətin, elmin təmsilçisidir. Amma onun da yetərincə qüsurları var. Həsənov kəndə çinovnik libasında, çar məmuru kimi gəlib. Özü ilə birgə pristavı, yüzbaşını, inspektoru, qazını və başqalarını da gətirib. Sadə camaat isə bu müftəxorları yaxşı tanıyır. Onlardan ziyandan başqa heç nə gəlməyəcəyini bildiyindən şərdən qorunmaq üçün qaçıb hardasa daldalanmağa çalışır. Ona görə də camaatın vahiməyə düşməsi, xırmandan qaçıb dağılması, ağlaşma qurması, uşaqların kərmə qalağında gizlənməsi, ataların öz doğma övladlarını danması təbii görünür.

Kənd sakinləri hətta məktəbin təşkilindən sonra da müəllimdən ehtiyat edirlər. Onun uşaqlara nə öyrətdiyini bilməkdən ötrü gəlib dərsində əyləşirlər. Müəllim Həsənovsa, xalqdan uzaq adamdır. O, sadə insanlarla dil tapa bilmir. Məktəbin, təhsilin, maarifin bu insanlara faydalarını onlara anlatmağı bacarmır. Ona görə də arada ünsiyyət alınmır.

Ədibin "Ölülər"lə başlayıb, "Danabaş kəndinin məktəbi" ilə davam etdirdiyi ədəbi qalereyalar silsiləsini "Anamın kitabı" pyesindəki mənzərə tamamlayır. Pyesi oxuduqca hiss edirsən ki, bu əsərdə təsvir edilmiş Əbdüləzim kişinin övladları kəndlərimizdə məktəb açılan zaman, bəlkə də, zorla bu məktəblərə cəlb edilmiş adamlardır. Onlar bu məktəblərdə dərs almış, oxuyaraq savadlanmış və böyüyüb ziyalı olmuşlar. Onlar hətta daha mükəmməl təhsil almaqdan ötrü uzaq-uzaq ölkələrdə yaşamışlar. Təhsillərini başa vurub, vətənə, anaları Zəhrabəyimin yanına qayıtmışlar. Ana Azərbaycanın ümumi obrazıdır. Onun üç oğlu, bir qızı var. Böyük oğlu Rüstəm bəy təhsilini Peterburqda tamam edib. Danışarkən nitqinə cürbəcür rus sözləri qatır, peşəsi lüğətlər tərtib etməkdir. Ortancıl oğul Mirzə Məhəmmədəli Nəcəfül-Əşrəfdə təhsil alıb. Həmişə fars ibarələri ilə danışan dindar bir müsəlman ziyalısıdır. Şəriət dərsi verir. Kiçik oğul Səməd Vahid isə İstanbulda ədəbiyyat fakültəsini bitirib. Həmişə osmanlı ləhcəsində danışmağa çalışır. O zamanın türk gəncliyi arasında çox dəbdə olan şairlik Səməd Vahiddən də yan keçməyib. Şeir yazmaqla məşğuldur. Üç qardaşın yeganə bacısı Gülbahar isə Vətəndə böyüyüb tərbiyə almış, anasını, qardaşlarını təmiz bir məhəbbətlə sevən savadlı, ismətli, kamallı Azərbaycan qızıdır. Onun timsalında Mirzə Cəlil xalqımızın min illərdən gələn milli-mənəvi dəyərlərini təqdim edir.

Bu ailənin simasında görkəmli ədib o zamankı Azərbaycan ziyalılarının daxili ziddiyyətlərini, təbəqələşməsini göstərir. Belə ziyalılar Vətənin nicatını kənarda axtarmaqla ən böyük yanlışa yol verirlər. Onlar kənara ümid bağlayır, hər bir tərəqqinin ilk yardımçısı olan xalqı, sadə zəhmət adamlarını tanımır, heç tanımağa cəhd də göstərmirlər. Ona görə də "Anamın kitabı"ndakı ziyalıların heç biri ölkə xaricində aldıqları mükəmməl ali təhsilə rəğmən Azərbaycanın əsl doğma, həqiqi, xalqa yaxın ziyalıları deyillər. Buna görə də Cəlil Məmmədquluzadə əsərində bu adamların pərəstiş etdikləri boş və mənasız kitablara qarşı ananın, doğma torpağın ətri duyulan həyat kitabını qoyur.

Usta qələm

Mirzə Cəlilin komediyalarında hərəkət üstünlüyü, münaqişələr, keçidlər, vasitəli xasiyyətnamələr, dinamik mükalimələr, təhlili sual və xitablar çoxdur. Bunlar böyük məharətlə yaradılıb. Bu əsərlərdə artıq bir söz tapmaq mümkün olmadığı kimi, naqis bir epizod da tapmaq mümkün deyil. Mübarizələr, münaqişələr, insanlar qəhrəmanın başında, taleyində elə cəmlənib ki, bunların bədii əsər yox, həqiqətən baş vermiş faktik əhvalat olmasına sövq-təbii inanırsan. Cəlil Məmmədquluzadənin böyüklüyü həm də ondadır ki, o, yaratdığı tiplərin heç birinin açıq, müstəqim xasiyyətnaməsini vermir. Heç bir qəhrəmanını tərifləmədiyi kimi, heç bir mənfi surəti də pisləmir. Onun yolu həmişə məcaz, bədii lövhə, tərz yoludur. Hadisənin, mübarizənin özü elə yollarla davam və inkişaf edir ki, təzə də, köhnə də, fərəh də, kədər də, gözəl də, çirkin də, yaxşı da, pis də, cəsur da, qorxaq da aydın görünür.

Mirzə Cəlilin hekayələrində də belədir. O, qısa, mənalı, psixoloji hekayənin böyük ustasıdır. Bütün hekayələrində obyektiv, şirin, mülayim bir nağıl üslubu var. Ədib oxucusunu hekayəyə elə bağlayır ki, müəllif yada düşmür, görünmür, oxucu onun yazdıqlarına hekayə kimi yox, həqiqətən baş vermiş hadisə kimi baxır. Cəlil Məmmədquluzadə elə bu usta qələmi ilə də oxucusunu düşündürür. Onun diqqətini fərd olaraq özündəki və ümumən cəmiyyətdəki eyiblərə yönəldir.

O, elə bir qüdrətli ədibdir ki, hətta aradan yüz illər keçəndən sonra da qarşılaşdığın hansısa həyat həqiqətlərini, ictimai naqisliklər görəndə onun əsərlərindəki oxşar epizodlar yadına düşür. Üzləşdiyin kimsə öz xarakterik cizgiləri ilə Mirzə Cəlilin qəhrəmanlarından hansınısa xatırladır. Amma indi müsbətə doğru çox şey dəyişib. Bu dəyişikliklərin ən mühümü isə Azərbaycan xalqının sahib olduğu milli dövlətdir. Təhsilin, maarifin, mədəniyyətin bu dövlət, bu xalq üçün bir dəyərə çevrilməsidir. Ölkəmizin qazandığı sosial-iqtisadi, mədəni nailiyyətlərdir. Beynəlxalq aləmdə ölkəmizin getdikcə güclənən mövqeyidir. Azərbaycan insanının sosiallaşmasıdır, düşüncələrdə, həyata baxışlarda, dəyərlərə münasibətlərdə müşahidə olunan inkişaf meyilləridir.

Mirzə Cəlilin böyüklüyü isə ondadır ki, o, bu proseslərdə indi də iştirak edir. Əsərləri ilə yol göstərir, öyrədir, düşündürür və cəmiyyəti irəli aparır.

Nurlana ƏLİYEVA,
Bakı Slavyan Universitetinin rektoru, professor

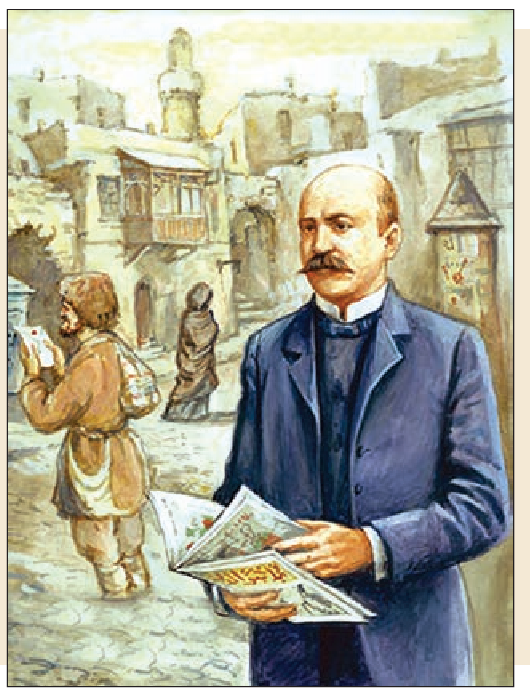

■ Əvvəl Tiflisdə (1906-1917), sonra bir müddət Təbrizdə (1921-1922) və nəhayət Bakıda (1922-1931) nəşr olunan, təxminən 25 ilə yaxın ömür sürən (1906-1931) "Molla Nəsrəddin" məcmuəsi ədibin ictimai fəaliyyətində, eləcə də bütün Azərbaycan mətbuatı tarixində əsas yer tutur.

■ Ulu Öndər Heydər Əliyevə ən çox sevdikləri ilə bağlı ünvanlanmış 21 suala bu böyük şəxsiyyətin 21 cavabının ikisi məhz Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı ilə bağlı idi. "Ən çox sevdiyiniz pyes?" sualına Heydər Əliyev "Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər"pyesi" cavabını vermişdi. "Ən çox sevdiyiniz jurnal?" sualına isə onun cavabı "Molla Nəsrəddin" olmuşdu.

■ Cəlil Məmmədquluzadənin mənəvi övladı olan "Molla Nəsrəddin" elə bir həqiqət və intibah kitabıdır ki, onu vərəqləyən hər oxucu bu jurnalı yaratmış insanın böyüklüyünə heyran olur.

■ "Ölülər" əsərində ədib İsgəndərin dili ilə insanları oxuyub inkişaf etməyə, öz nöqsanlarını aradan qaldırmağa, mənəvi intibaha nail olmağa çağırır. "Danabaş kəndinin məktəbi" adlı ikinci məşhur pyesi də bu çağırışın davamıdır.

Mirzə Cəlil qüdrəti